

Նժդեհ Երանյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու

Հայաստանի պարմության թանգարան,
Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
nzhdehyan@gmail.com

Համլետ Պետրոսյան

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Երևանի պետական համալսարան,
Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
hpetrosy@gmail.com

ՏՈՂԻ ՍՐ. ՀՈՎԿԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԴԻՄՆԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ*

Հիմնաբառեր. Տող, Սր. Հովհաննես, Մելիք Եզան, մատուռ, տնտեսական շինություն, թաղում, դրամ:

Ներածություն

Տողի Սր. Հովհաննես եկեղեցին գտնվում է գյուղի կենտրոնում, Մելիք Եզանի ապարանքից մոտ 50 մ հարավ-արևմուտք՝ թեքադիր տեղանքի վրա: Եկեղեցին բավական լավ պահպանված վիճակում է: Այն կրկնում է ուշ միջնադարում Սյունիքում և Հայաստանի որոշ մասերում լայնորեն տարածված եռանավ բազիլիկի տիպը (սկ. 1): Եկեղեցու կառուցման ժամանակը ստույգ վկայված չէ: Խաչակալի վրա ունեցել է ՌՃՁԵ (1736) թվագրված արձանագրություն, որի համաձայն, կտուրը այդ ժամանակ նորոգվել է Աղվանքի Պետրոս կաթողիկոսի հրամանով, Մելիք Եզանի կողմից (ԴՀՎ 1982, 178):

Եկեղեցուն հարավային կողմից կից է 17,0×22,0 մ չափերով պարսպապատ մի բակ: Ըստ Մակար Բարխուդարյանցի տեղեկությունների՝ բակում՝ եկեղեցուն կից, եղել է մատուռ, որը ծառայել է որպես Դիզակի Եզանյան մելիքների գերեզմանատուն (Բարխուտարեանց 1895, 75–76):

Այդ տեղեկությունները ճշտելու, ինչպես նաև եկեղեցու շրջակայքն ուսումնասիրելու նպատակով 2017 թ. եկեղեցու հյուսիսային և հարավային բակերում իրականացվեցին պեղումներ:

* Ստացվել է 17.08.2022 թ., ուղարկվել է գրախոսման 17.08.2022 թ., ընդունվել է տպագրության 18.11.2022 թ.: Պեղումներն իրականացվել են Արցախի Հանրապետության «Պատմական միջավայրի պահպանության պետական ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի արշավախմբի կողմից: Արշավախմբի ղեկավար՝ պատմական գիտությունների թեկնածու Նժդեհ Երանյան, ճարտարապետ՝ Մանուշակ Տիտանյան: Աշխատանքներին մասնակցել են բանավորներ Տող գյուղից: Պեղման աշխատանքները ֆինանսավորվել է «Արդշինբանկ» ՓԲԸ-ի կողմից:

Սույն հաղորդմամբ ներկայացվում է եկեղեցու 2017 թ. հնագիտական հետազոտության հիմնական արդյունքները:

Ջարավային տապանաբակի հետազոտությունը

Եկեղեցու հարավային բակում պեղումներն ընթացել են պարսպապատից ներս ամբողջ հատվածում՝ ներառելով.

հարավային բակի հյուսիս-արևմտյան հատվածի քառանկյուն շինությունը,
 հարավային բակի հյուսիս-արևելյան հատվածի ուղղանկյուն շինությունը,
 հարավային տապանաբակը:

Բակի հյուսիս-արևմտյան հատվածի քառանկյուն շինության պեղումները:

Մինչև պեղումները եկեղեցու հարավային բակում բակի հյուսիս-արևմտյան հատվածում, եկեղեցուն կից, երևում էին քառակուսի հատակագծով շինության հետքերը (արտաքին չափերը 8,2×5,3 մ, նկ. 2): Որոշ հետազոտողներ հավանական էին համարում, որ պատմաբան Մ. Բարխուդարյանցի մոտ հիշատակվող մեղիքական տապանատունը կարող է լինել այս շինությունը (ԴՀՎ 1982, 174): Քանի որ Սբ. Հովհաննես եկեղեցու շրջակայքի պեղումների հիմնական նպատակներից մեկն էր հայտնաբերել մեղիքական տապանատունը և հետազոտել այն, պեղումները սկսվեցին հենց այս հատվածից: Պահպանվել է շինության արևմտյան պատը մինչև 3 մ, որի մեջ առկա է մեկ խորշ, և մյուս պատերը՝ մինչև 0,7մ բարձրության: Մուտքն ամենայն հավանականությամբ եղել է հարավային կողմից:

Պեղումների արդյունքում 20–30 սմ խորությամբ հողի շերտը հեռացնելուց հետո շինության ամբողջ մակերեսով բացվեց ժայռը: Շինությունը կառուցվել է թեքադիր ժայռի վրա և չէր կարող լինել ենթադրյալ տապանատունը (նկ. 3):

Շինության կենտրոնում՝ ժայռի վրա, բացվել է 40 սմ տրամագծով և 23 սմ խորությամբ կավածեփի հոր, որի հատակին վավերացվեցին մոխրի, ինչպես նաև ոսկորների և մի քանի խեցանոթների բեկորներ: Այս շինությունը հյուսիսային պատով կից է եկեղեցուն և դատելով շարվածքից՝ այն կառուցվել է եկեղեցուց հետո և հավանաբար վանքին կից տնտեսական նշանակության կառույց է եղել:

Հետաքրքրական է շինության արևելյան պատի տակ՝ հյուսիս-արևելյան անկյունում, հատակի վրայից հայտնաբերված փոքր սափորը, որի մեջ գտնվել է 170 արծաթե մետաղադրամներից բաղկացած գանձը (նկ. 4):

Գանձի ուսումնասիրությունը կարևոր է ինչպես Տող գյուղի պատմության ուսումնասիրության, այնպես և այս կառույցի թվագրման որոշ հարցեր հստակեցնելու համար:

Արծաթե մետաղադրամների ուսումնասիրությունը: Արծաթե մետաղադրամներն ուսումնասիրել է Հայաստանի պատմության թանգարանի իսլամական դրամների մասնագետ, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի արաբագիտության բաժնի առաջատար գիտաշխատող, պ. գ. թ. Արամ Վարդանյանը:

Ըստ հետազոտողի՝ գանձը բաղկացած է 170 արծաթե (աբասի) դրամներից (նկ. 5), որոնցից՝

- 127-ը՝ Գյանջայի խանության, ժամ. Մուհամմադ Հասան Խան (1760–1780 թթ.),
- 40-ը՝ Պարսկաստանի Զանդ հարստության, Քարիմ Խան (1753–1779 թթ.),
- 1-ը՝ Նախճավանի խանության, ժամ. Ռահիմ խան (1767–1770 թթ.),
- 1-ը՝ Շիրվանի խանության, ժամ. Ֆատի Ալի խան (1766–1788 թթ.),
- 1-ը՝ Պարսկաստանի Սաֆյանների, Թահմասպ II (1722–1732 թթ.):

Ըստ դրամահատարանների գանձի դրամները ներկայացված են հետևյալ կերպ՝

- 127-ը՝ Գյանջա,
- 40-ը՝ Դար ալ-Սուլթանատ Թաբրիզ (Թավրիզ),
- 1-ը՝ Նախիջևան,
- 1-ը՝ Շամախա,
- 1-ը՝ Ռաշտ (Ռեշտ, Գիլյանի մարզ, Իրան):

Դրամների գերիշխող մասը (86%) հատված է եղել հիջրայի 1184, 1187 և 1188 թթ.: Ամենախիս դրամը պատկանում է Թահմասպ II-ին և թվագրվում է 1139 թ. (1726/7 թթ.): Ամենաերիտասարդ դրամները պատկանում են Գյանջայի խանությանը և թվագրվում են 1188 թ. (1774/5 թթ.):

Հետևաբար գանձը թաղված է 1188 թ. (1774/5 թթ.) ոչ շուտ:

Հարավային բակի հյուսիս-արևելյան հատվածի ուղղանկյուն շինության պեղումները: Պեղումների արդյունքում մեկ այլ շինություն է բացվել հարավային բակի հյուսիս-արևելյան հատվածում: Այն ևս կից է եկեղեցու հարավային պատին, ունի ուղղանկյուն հատակագիծ (արտաքին չափերը 9,0×4,0մ) (նկ. 6): Պեղումների արդյունքում վավերացվել է կառույցի մինչև 0,5 մ բարձրության պատերը: Կառույցի արևելյան հատվածը ներսից ունի կլոր արքիդ (նկ. 7):

Արքիդի արտաքին քարերը սրբատաշ են: Ըստ մեղիքական ապարանքը ուսումնասիրող ճարտարապետ Մանվել Սարգսյանի՝ դրանք իրենց մշակումով համապատասխանում են մեղիքական ժամանակների կառույցների քարերին, և բացառված չէ, որ շինությունը կառուցվել է մեղիքների ժամանակ: Հետաքրքրական են կառույցի հարավային պատի մեջ որպես շինանյութ գործածված երկու տապանաքարի առկայությունը, ինչը օգնում է թվագրել կառույցը (նկ. 8): Երկու տապանաքարերից մեկը կրում է ՌՃՀԸ (1729), երկրորդը՝ ՌՃՀԹ (1730) թվակիր արձանագրություն: Հետևաբար 1729 թ. կարելի սահմանել շինության ստորին ժամանակագրական սահմանը (*terminus post quem*):

Հետաքրքրական են պատերի մեջ կլոր երկայնական խողովականման զանգվածները: Դրանցից մեկի մեջ հայտնաբերվեց նաև գերանի մնացորդներ: Հավանաբար կառույցի պատերի մեջ գերաններ են տեղադրվել ծանրությունը թեթևացնելու և ամրություն հաղորդելու համար, որոնք ժամանակի ընթացքում քայքայվել են՝ տեղում թողնելով խողովականման խորշեր:

Այս կառույցը ևս դրված է ժայռի վրա, որտեղ վերին և ստորին մակարդակների միջև տարբերությունը 160 սմ է: Շինության մեջ տարբեր մակարդակներում պեղվել է ընդհանուր առմամբ 14 թաղում, որից չորսը բացվեց հողի մակերևույթից 0,4 մ խորության վրա: Դրանցից մեկը արքիդի մեջ էր՝ «խորանի» տակ, երկուսը՝ անմիջապես արևելյան մուտքի դիմաց, իսկ մեկը՝ կենտրոնում՝ հյուսիսային պա-

տի տակ: Թաղումներն իրականացվել են շինության կառուցումից բավական ուշ և դրանք ուղղակիորեն չեն կապվում կառույցի հետ: Թաղումներից մեկն իրականացվել է անմիջապես կիսակյոր արսիդի վրա, ընդ որում արսիդի կրաշաղախի մի մասը հեռացվել է թաղման համար (նկ. 9): Հետաքրքիր էր թաղում N 2-ը, որի միջոցով հնարավոր եղավ թվագրել այս շերտի թաղումները: Այս թաղման հետ միասին բացվեց նաև հանգուցյալի հագուստի մի քանի բեկոր, փայտի, ինչպես նաև մեխերի բավական մեծ քանակություն: Հագուստի վրա պահպանվել էին կոճակներ, ուսադիրներ և որոշ նշաններ: Թաղման հետ բացված ցարական ժամանակներով թվագրվող «Брокар и К» օժանդիքի ապակե սրվակը թույլ տվեց թաղումը թվագրել 19-րդ դարի վերջ–20-րդ դարի սկզբով (նկ. 10): Չորս կմախքները վավերացվելուց հետո հեռացվեցին: Պեղումները շարունակելով, նույն հատվածում իրար կողք բացվեց ևս 10 թաղում: Վերջիններս ենթարկվել են մանրամասն մարդաբանական ուսումնասիրության՝ մարդաբան Հասմիկ Սիմոնյանի կողմից:

Մարդաբանական հետազոտություն: Կարելի է վավերացնել բոլոր թաղումներն իրականացված են դիադրման եղանակով, կմախքները գտնվում են մեջքի վրա, արմուտք-արևելք կողմնորոշմամբ: Թաղումները պատկանում են միջին տարիքի արական սեռի անհատների: Ամենաերիտասարդը 25–35, իսկ ամենատարեցը 40–45 տարեկան են: Ըստ մեզ հասած պատմական տվյալների՝ հայտնի է միայն Մելիք Եսայու ծննդյան և մահվան տարեթվերը՝ 1720–1781 թթ, այսինքն նա մահացել է 61 տարեկան հասակում (Магальян 2012, 202): Թաղումներից որևէ մեկը չի պատկանում այդ տարիքի տղամարդու:

Կմախքներից վերցրած նմուշները հստակ թվագրության նպատակով 2017 թվականին ենթարկվեցին C¹⁴ հետազոտության՝ Բելֆաստի թագավորական համալսարանի լաբորատորիայում:

Երկուսի նմուշներից լաբորատոր հետազոտության արդյունքում որևէ տվյալ հնարավոր չի եղել պարզել: Մյուս ութ նմուշների համաձայն, թաղումներն իրականացվել են 1727–1844 միջակայքում (աղյուսակ 1): Տեսնում ենք, որ որոշները համապատասխանում են Մելիք Եզանի հարազատների թաղումներին և չի բացառվում, որ սա այն տապանատունն է, որը հիշատակվում է տարբեր աղբյուրներում:

Սակայն բոլոր տվյալները փաստում են, որ դա կառուցվել է առնվազն 1729 թվականից հետո: Հետևաբար չի բացառվում, որ սա Մելիք Եզանի հոր՝ Ղուկաս Վարդապետի մահվանից շատ ավելի ուշ է կառուցվել, քանի որ հայտնի է, որ նա մահացել է 1715 թվականին (ԴՀՎ 1982, 178):

Եկեղեցու տապանաբակերի տապանաբարերի հետազոտությունը. պատկերաբանդակներն ու արձանագրությունները:

Հարավային բակի հետազոտությունը

Եկեղեցու հարավային բակի պեղումները երևան են բերել նաև եկեղեցուն հարավից կից տապանաբակը, որը ներառված է պարսպապատի մեջ (նկ. 11–12): Պեղումների արդյունքում հեռացվել է հարավային բակի մոտավորապես 70 սմ հաստությամբ հողի շերտը: Նախքան պեղումները բակում նկատելի էր 5 տապանաբար: Պեղումների արդյունքում հարավային տապանաբակում վավերացվել է

ավելի քան 50 տասնամյաքար: Տասնամյաքարերի գերակշիռ մասը կազմում են ուղղանկյուն-գուգահեռանախտ ծավալ ունեցող և ուղղահայաց դիրքով տեղադրված տասնամյաքարերը, որոնք արձանագրություններ և պատկերաքանդակներ չեն կրում: Բացառություն են կազմում մատուռի շարվածքում վերօգտագործված երկու տասնամյաքարերը, որոնք ամենայն հավանականության բերվել են հյուսիսային տասնամյաքակից: Տասը տասնամյաքարեր իրենցից ներկայացնում են հարթ սալեր և կրում են արձանագրություններ (գտնվել են նաև առանձին տասնամյաքարերի բեկորներ): Արձանագրությունները ցույց են տալիս, որ տասնամյաքարերի մի մասը պատկանել է մելիքական ընտանիքի անդամներին, այն դեպքում, երբ հյուսիսային բակում մելիքական տոհմը նշող տասնամյաքարեր չկան:

Հյուսիսային տասնամյաքակի հետազոտությունը

Եկեղեցու հյուսիսային բակի մաքրման աշխատանքներն իրականացվել են նախքան պեղումները՝ Արցախի Հանրապետության «Պատմական միջավայրի պահպանության պետական ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի կողմից: Հյուսիսային բակում մաքրման աշխատանքների արդյունքում երևան են եկել մոտ երեք տասնյակ տասնամյաքար (նկ.13): Դրանց գերակշիռ մեծամասնությունը կազմում են ուղղանկյուն-գուգահեռանախտ տասնամյաքարերը, որոնցից երեքն ունեն գլխաքարեր: Կան նաև երեք հարթ տասնամյաքարեր, որոնցից մեկն ունի կանտոնավոր կամարակերպ գլխաքարեր: 24 տասնամյաքար արձանագիր է: Հյուսիսային տասնամյաքակի արձանագրությունները ներառում են 1734–1777 թվականների միջակայքը: Հարավային բակինը՝ մի փոքր ավելի ուշ են (1761–1816 թթ.): Կարելի է ենթադրել, որ եկեղեցու վերանորոգումից հետո նրա հարավային բակը վեր է ածվել մելիքական տոհմի գերեզմանոցի, իսկ հյուսիսային բակում դադարել են թաղումներ կատարել: Հավանական է նաև, որ հարավային բակի անարձանագիր տասնամյաքարերը հիմնականում վերաբերում են 18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարին:

Պատկերաքանդակը

Ուղղանկյուն-գուգահեռանախտ տասնամյաքարերի մեջ առանձնանում են մի շարք օրինակներ, որոնք պատկերաքանդակներ են կրում: Դրանք հիմնականում համահունչ են Արցախի և ընդհանուր հայաստանյան ուշմիջնադարյան տասնամյաքարային պատկերաքանդակին (Պետրոսյան 2014, Պետրոսյան, Երանյան 2022, 49–51) և ներկայացնում են հանգուցյալի երկրային իդեալականացված կերպարն ու անմահության հասնելու «ակնկալիքները» (նկ.14–16): Հիմնական թեմաներն են կռիվը (զինյալ հեծյալներ, վիշապամարտ, որսի տեսարաններ) և խնջույքը (հանգուցյալը գինու սափորով և գավաթով, ուտելիքով ծանրաբեռնված սեղաններ, սպասք, երաժիշտներ, պարողներ և այլն): Թեմաների և կերպարների առումով դրանք իրենց գուգահեռներն ունեն բազմաթիվ հուշարձաններում՝ առավել մոտ սմանություններ ցուցաբերելով Ավետարանոցի, Շոշի, Բերդաշենի, Եղիշա կուսի վանքի, Բոխեղցի վանքի տասնամյաքարային հորինվածքների հետ: Տողի հորինվածքների մեջ ուշագրավ է դրախտային միջավայրի ներկայացումն ի դեմս հրեշտակների, զանազան ծառերի և ծաղիկների: Որոշ տեսարաններում էլ հան-

գուցյալը պատկերվում է դրախտում, որպես նրա հոգու համար մատուցած պատարագի արդյունք՝ ի դեմս բուրվառով խնկարկող քահանայի:

Արձանագրությունները¹

Տող գյուղի արձանագրությունները մի անգամ չէ, որ արժանացել են հետազոտողների ուշադրությանը: Գյուղաքաղաքի բազմաթիվ հուշարձանների գրությունները հիմնականում հրատարակված են (մանրամասն տե՛ս ԴՀՎ 1982, 174–181): Սուրբ Հովհաննես եկեղեցու մաքրման և պեղման աշխատանքների արդյունքում հայտնաբերվել են տապանաքարային նոր արձանագրություններ, որոնք այստեղ ներկայացվում են առաջին անգամ (սկ.17–22):

Հարավային բակ

Հարթ տապանաքար, արձանագրությունը պարանահյուս եզրագոտու ներսում, չորս կանոնավոր տողերով, առաջին և երկրորդ տողերի սկզբնամասերը վնասված.

«Այս է տապան մեծին մեղիք Եկանի որդի ...] Ար/ա[մի]՞ թոռն Ղահրա[մա]լի բէկին, որ է որդի մեղիք Բախտամին:/ Թվին :ՌՄԺԹ: (1770թ.) յունվարի :ԻԴ: (24) և ինքն էր :ԺԵ: (15) ամեաց, [որ]/ փոխեցաւ առ Ա[ստուա]ծ: Որ ընթեռնուք մեկ Հայր մեղա ա[սէք]՞»:

Հարթ տապանաքար, արձանագրությունը կիսագլան եզրագոտուց ներքև, երկու կանոնավոր տողերով, սկզբից վնասված.

«[Այ]ս է տապան մեղիք Բախտա[մի] որդի Ջեհան[ին]: Թվ[ին] :ՌՄԼԷ: (1788թ.) էր: Ամէն»:

Հարթ տապանաքար, արձանագրությունը կիսագլան եզրագոտուց ներքև, չորս կանոնավոր տողերով.

«Այս է տապան լուսահոգի և բարեպաշտին/ մեծին մեղիք Եկանի որդի Յօսեփ բէկին, որոյ/ եղև վաղճանն սորին ի թվին :ՌՄԺ:ին (1761թ.), յուն/վարի :ԺԱ: (11) էր: Որ ընթեռնուք Ա[ստուա]ծ ողորմի ասէք: Ամէն»:

Հարթ տապանաքար, արձանագրությունը պարանահյուս եզրագոտու ներսում, երեք կանոնավոր տողերով, սկզբնամասերը վնասված.

«[Ա]յս է տապան մեծ [մեղ]իք Արամի որ/[դի] Բաղրի դուստր Յուրգադին: Թվին :ՌՄ/ԼԴ:ին (1785թ.)»:

Հարթ տապանաքար, արձանագրությունը կիսագլան եզրագոտուց ներքև, երկու կանոնավոր տողերով, սկզբնամասերը և վերջնամասերը վնասված.

«[Ա]յս է տապան Ստեփա[նի]/ [որ]դի Դավիթին: Թվին :Ռ...»:

Հարթ տապանաքար, արձանագրությունը կենտրոնական մասում հատուկ փորված ուղղանկյուն մակերեսին, չորս կանոնավոր տողերով.

«[Ա]յս է տապան լուսահոգի Թաշում Նանուն,/ որ է տուստր Պապայ բէկին և

1 Ցավոք, ժամանակին զբաղված լինելով Տիգրանակերտի հնագիտական հետազոտությանը, միայն կարճատև այցելություն են ունեցել Տող, ինչը հնարավորություն չի ընձեռել տեղում արտագրել արձանագրությունները: Արձանագրությունների ընթերցումն իրականացրել ենք լուսանկարներով, ինչով էլ հիմնականում բացատրվում են որոշ բացթողումներն ու թեմական ընթերցումները – Համլետ Պետրոսյան:

կողակից Պաղր/ բեկին, ի հարսն մելիք Արամին ի Դոդո/ մեծա գիւղին: 1800 ամի»:
 Հարթ տապանաքար, արձանագրությունը կիսազլան եզրագոտու ներսում, երկու կանոնավոր տողերով.

«Այս է տապան մեծին Պաղր բեկի/ ելին: Թվ[[ին] :ՌՄԿԵ:ին (1816 թ.)»:

Հարթ տապանաքար, արձանագրությունը երեք կանոնավոր տողերով.

«Այս է [տա]յան Բալահն, որ է որդի Առըսդամ բեկին, մայր Արամին՝: Թվ[[ին] :ՌՄԽԲ: (1793 թ.)»:

Ուղղանկյուն-գուգահեռանիստ տապանաքար, արձանագրությունը հարավային երեսին, հյուսածո եզրագոտու ներսում, երկու կանոնավոր տողերով.

«Այս է տապանս տ[ե]ր Ղազարի և իր՝ որդի Սափուին: Թվին :ՌՃՀԹ: (1730 թ.)»:

Ուղղանկյուն-գուգահեռանիստ տապանաքար, արձանագրությունը հարավային երեսին, կիսազլան եզրագոտու ներսում, երկու կանոնավոր տողերով.

«Այս է տապան Աղայճանի/ որդի Գրիքորին: Թվին :ՌՃՂԵ: (1746 թ.)»:

Հյուսիսային բակ

Ուղղանկյուն-գուգահեռանիստ տապանաքարի հարավային երեսին, փորագիր ակոտով առանձնացված մակերեսին, խաչից աջ, 4 տող.

«Այս է տապան խազագեցի/ Թափողոյի որդի Եկանին,/ [և] իւր կողագից Թօխուն:/ Թվին :ՌՃՂԲ: (1745 թ.):/ Յիշատակ է/ Պեճանին»:
 Վերջին նախադասությունն ավելացվել է հետագայում՝ երևի նոր թաղում հավելելուց հետո:

Ուղղանկյուն-գուգահեռանիստ տապանաքարի հյուսիսային երեսին, փորագիր ակոտով առանձնացված մակերեսին, 3 տող.

«Այս է տապան ահարեցի Պետրոսի/ս [և] իւր կողակից Աննային: Թվ[[ին]: ՌՄ: (1751 թ.)»:

Ուղղանկյուն-գուգահեռանիստ տապանաքարի հյուսիսային երեսին, 5 տող, հանգավորած.

«:ՌՃՂԲ: թվին (1743 թ.):/

Այս է տապան Դատոին,

որ է որդի[ի] Ոհանին:/

Սայ վախճանեալ յօրն առաջին.

անուն/ կոչեալ սարգաւաքին:

Օվ [հ]անդիպող գերեզ/մանիս՝

միայրերան հայր մեղայիս»:

Ուղղանկյուն-գուգահեռանիստ տապանաքարի հյուսիսային երեսին, 3 տող.

«Այս է տապան ցղնեցի տ[ե]ր Օվանէսանց/ Մարութի որդի սարգաւաք Մարքարին:/ Թվ[[ին] :ՌՃՂԷ: (1741 թ.)»:

Ուղղանկյուն-գուգահեռանիստ տապանաքարի հյուսիսային երեսին, 3 տող.

«Թվ[[ին] :ՌՃՁԷ: (1738 թ.):/ Այս է տ[ա]յ[ա]յ[ա]ն Ղո[ւ]կասի, որ կողակից Սավարին: Յիշեք Ղար[ի]պըն, իւր որդի[ի] Քասաբարն»:

Ուղղանկյուն-գուգահեռանիստ տապանաքարի հարավային երեսին, 3 տող.

«Այս է [տա]յան դարադաղցի տեր/ Մարդրոսի որդի[ի] Հաթամին: Թվի[ն] :ՌՄԿ: (1811 թ.)»:

Ուղղանկյուն-գուգահեռանիստ տապանաքարի հարավային երեսին, 3 տող.

«Այս է տապան դու/դեցի խօճայ Դադայմա/լին որդ[ի] ըՍտեփան: ԹՎին :ՌՄԻԶ: (1777 թ.):»:

Ուղղանկյուն-գուգահեռանիստ տապանաքարի հարավային երեսին, 2 տող.

«Այս է տապանս Մէյրայի/ որդ[ի] Պապային: ԹՎին :ՌՃԶԳ: (1734 թ.):»:

Ուղղանկյուն-գուգահեռանիստ տապանաքարի վերին երեսին, 2 տող.

«Այս է տապան Խո(°).../ որդի Բաբաջանին (°): ԹՎին :ՌՃՂԵ(°): (1746 թ.):»:

Ուղղանկյուն-գուգահեռանիստ տապանաքարի հյուսիսային երեսին, 2 տող.

«Այս է տապան խօճայ Սարքիսի/ որդի Սէվուն: ԹՎին :ՌՃՂԳ: (1744 թ.):»:

Ուղղանկյուն-գուգահեռանիստ տապանաքարի հյուսիսային երեսին, 3 տող.

«Այս է տապան Եսու որդի Մախլին: ԹՎ[ի]/ին :ՌՃՂԹ: (1750 թ.): Օվ որ գարդա՝ մեկ քեր/ան Ա[ստուա]ծ ողորմի ասի: Ամէն»:

Ուղղանկյուն-գուգահեռանիստ տապանաքարի հարավային երեսին, 2 տող.

«Այս է տապան Ղաստ[ի]միրզանց(°)/ Մախլի որդի Դադուն: ԹՎ[ին] :ՌՃՂԴ: (1741 թ.):»:

Ուղղանկյուն-գուգահեռանիստ տապանաքարի հարավային երեսին, 2 տող.

«Այս է տապան ագուլեցի Մելէքաթամի/ որդի Յարութինին: ԹՎին :ՌՃՂԵ: (1745 թ.):»:

Ուղղանկյուն հարթ տապանաքարի երեսին, լայնակի, 6 տող.

«Տապան/ այս է Թէ/մուրի որդի.... ԹՎ[ին] :ՌՃ...»: (նկարը հստակ չէ):

Եզրակացություններ

Այսպիսով, ամփոփելով Սբ.Հովհաննես եկեղեցու հնագիտական հետազոտության նախնական արդյունքները, կարող ենք եզրակացնել, որ՝

Եկեղեցու հարավային բակում՝ պարսպապատերից ներս, պահպանվել է երկու կառույց՝ հյուսիս-արևելյան և հյուսիս-արևմտյան հատվածներում, ինչպես նաև շուրջ 50 տապանաքար:

Այս երկուսից բակի հյուսիս-արևմտյան հատվածում գտնվող կառույցը չի կարող լինել աղբյուրներում հիշատակվող մելիքական տապանաքակը: Այն ամենայն հավանականությամբ եկեղեցուն կից տնտեսական նշանակության կառույց է եղել:

Բակի հյուսիս-արևելյան հատվածում գտնվող կիսակլոր արսիդով կառույցը, որտեղ հայտնաբերվել է 14 տարբեր ժամանակներում իրականացված թաղումներ, հավանական է, որ աղբյուրներում հիշատակվող մատուռ-դամբարանն է:

Ամբողջ հարավային բակում եկեղեցու կառուցումից սկսած մինչև 19-րդ դարի վերջ-20-րդ դարի սկիզբն ընկած ժամանակահատվածում իրականացվել են թաղումներ: Դատելով տապանաքարերից մի քանիսի արձանագրություններից՝ այստեղ են գտնվում նաև մելիքական ընտանիքի որոշ անդամների գերեզմաններ ևս:

Ամփոփելով՝ կարելի է ուրվագծել հետևյալ կառուցողական-ժամանակագրական ընթացքը՝

ա. 17–18-րդ դդ. կառուցվել է Սբ.Հովհաննես եկեղեցին,

բ. եկեղեցուն հարավ-արևելքից և հարավ-արևմուտքից կից կառուցվել են երկու կառույցներ: Կարող ենք փաստել, որ արևելքից կից կառույցը կառուցվել է

1729 թ.-ից հետո, իսկ արևմուտքից կից շինությունը՝ 1774/5 թ.-ից հետո: Որքան ժամանակ են դրանք կանգուն եղել և ինչ հանգամանքներում են փլվել՝ հայտնի չէ: Կարելի է փաստել միայն, որ 19-րդ դարի վերջ–20-րդ դարի սկզբում արդեն հարավ-արևելքից կից շինությունը ծածկված է եղել հողով, որտեղ իրականացվել են նաև երկրորդական թաղումներ:

Պեղումների և մաքրման աշխատանքների արդյունքում հայտնաբերված ավելի քան ութսուն տապանաքարերի մի մասը կրում են պատկերաքանդակներ և արձանագրություններ, որոնք գիտական շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱՐԻՆՈՒՏԱՐԵԱՆՑ 1895–Բարխուտարեանց Մ., Արցախ, Բագու, 1895:

ԴՀՎ 1982–Դիվան հայ վիճակագրության V, Երևան, 1982:

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ 2014–Պետրոսյան Հ. Հայաստանի ուշմիջնադարյան (15–18-րդ դդ.) տապանաքարային պատկերաքանդակի պատճառաբանական, պատկերագրական և իմաստաբանական քննության փորձ, «Բանբեր մատենադարանի», թիվ 21, Երևան, 2014, էջ 301–308:

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, ԵՐԱՆՅԱՆ 2022–Պետրոսյան Հ., Երանյան Ն. Արցախի կոթողային մշակույթը, Երևան, 2022:

МАГАЛЯН 2012–Магальян А., Арцахские Меликства и меликские дома в XVII–XIX вв., Ереван, 2012.

Nzhdeh Yeranyan

PhD in History

History Museum of Armenia,

Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA

nzhdehyan@gmail.com

Hamlet Petrosyan

Doctor of Sciences in History

Yerevan State University,

Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA

hpetrosy@gmail.com

THE MAIN RESULTS OF THE ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF ST. HOVHANNES (ST. JOHN) CHURCH IN TOGH

Keywords: Togh, St. Hovhannes, Avetaranots, Shosh, Bedashen, Yeghisha virgin monastery, Brieghtsi monastery

St. Hovhannes (St. John) Church under study is located in the centre of Togh, Hadrut region, the Republic of Artsakh, about 50 meters southwest of the palace of Melik Yegan, on a sloping site. The church is quite well preserved. It repeats the three-nave basilica type common in Syunik and some regions of Armenia in the Late Middle Ages. The exact date of construction of the church is unknown. According to the inscription on the pedestal of the cross, the roof was restored by Melik Yegan in 1736 by the order of the Catholicos of Aghuank (Caucasian Albania) Petros.

Next to the church on the south side is a walled courtyard measuring 17.0 x 22.0 meters. Historical sources contain information that there was a chapel in the courtyard next to the

church, which served as a tomb for the Melik-Yeganyans of Dizak.

In 2017, excavations were carried out in the northern and southern courtyards of the church in order to verify this information, as well as to study the surroundings of the church.

This report presents the main results of the 2017 archaeological survey of the church.

As a result of excavations and cleaning of the area, the remains of two buildings, as well as more than 80 tombstones from the northern and southern graveyards, some of which with relief carvings and inscriptions, were recorded. The latter are introduced into scientific use for the first time.

Нжде Еранян

кандидат исторических наук

Музей истории Армении,

Институт археологии и этнографии НАН РА

nzhdehyan@gmail.com

Гамлет Петросян

Доктор исторических наук, профессор

Ереванский государственный университет,

Институт археологии и этнографии НАН РА

hpetrosy@gmail.com

ОСНОВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ЦЕРКВИ СВ. ОВАННЕСА В ТОХЕ

Ключевые слова: Тох, Св. Ованес, Аветараноц, Шош, Бедашен, Монастырь Егиша Богородичный, Монастырь Бриехци.

Изучаемая церковь Ованнеса (Св. Иоанна) находится в центре Тох Гадрутского района Республики Арцах, 50 метров юго-западнее от дворца Мелик Егана, на наклонной местности. Церковь находится в достаточно хорошо сохраненном виде. Она повторяет в позднем средневековье широко распространенный в Сюнике и некоторых частях Армении тип трехнефной базилики. Точная дата постройки церкви неизвестна. Согласно надписи на постаменте креста, крышу восстановил Мелик Еган в 1736 году по приказу католикоса Кавказской Албании Петра.

Рядом с церковью с южной части находится обнесенный стеной двор размером 17,0×22,0 метров. В исторических источниках сохранились сведения о том, что рядом с церковью во дворе находилась часовня, которая служила усыпальницей для Мелик-Еганянов Дизака.

Для уточнения этих сведений, а также для изучения окрестности церкви в 2017 году были проведены раскопки в северном и южном дворах.

Данным докладом представлены основные результаты археологических исследований церкви 2017 года.

В результате раскопок и чистки местности засвидетельствованы остатки двух строений, также более 80 надгробий в северном и южном дворах, часть которых носят сюжетные рельефы и надписи. Последние впервые вводятся в научный оборот.